

De Trojaanse oorlog: archeologie, tekst en epos

JORRIT KELDER

Op 23 april 1915 werd op het eiland Skyros, niet ver van de Anatolische kust, de 27-jarige Rupert Brooke ten grave gedragen. Brooke stierf aan de gevolgen van een muggenbeet, nog voordat de Geallieerde vloot aankwam bij de monding van de Dardanellen, en ruim voordat zo'n 500.000 geallieerde en Ottomaanse soldaten het leven lieten in de slag om Gallipoli – het schiereiland even ten noordwesten van de ruïne-heuvel Hissarlik, en het tafereel van één van de bloedigste campagnes van de Grote Oorlog. Desalniettemin was Brooke één van de beroemdste slachtoffers van de slag om Gallipoli, deels vanwege zijn *good looks*, maar vooral vanwege de gedichten – veelal over de oorlog – die hij naliet. Twee fragmenten, die overigens zijn overgeleverd in de memoires van zijn vriend Edward Marsh, geven heel duidelijk weer hoe hij, en vele tijdgenoten, dachten over de invasie van de Dardanellen:

They say Achilles in the darkness stirred,
And Hector, his old enemy,
Moved the great shades that were his limbs. They heard
More than Olympian thunder on the sea.
[...]
And Priam and his fifty sons
Wake up all amazed, and hear the Guns
And Shake for Troy Again

Brooke en zijn kameraden traden in de voetsporen van de Griekse helden zoals Agamemnon (niet geheel toevallig was de HMS Agamemnon één van de Britse slagschepen in de vloot), die optrokken tegen een Trojaanse vijand – in dit geval de Ottomanen. Net zoals de Duitse archeoloog Heinrich Schliemann, die in de jaren '70 en '80 van de 19de eeuw naar eigen zeggen met de *Ilias* in de hand de ruïne-heuvel Hissarlik als het Homerische Troje had geïdentificeerd, waren Brooke's (een Cambridge man) en veel van zijn collega-officieren bekend met de werken van Homeros, en waarschijnlijk ook met de ontdekkingen van Schliemann.

Troje mocht dan wel zijn verworpen tot een betrekkelijk onbeduidende ruïne-heuvel, maar het culturele en ideologische belang van die ruïnes was

enorm. De stad en de oorlog werden, door zowel de geallieerden als de Ottomanen (en niet veel later de Turken onder Atatürk – die de Ottomaanse troepen bij Gallipoli overzag) gezien en gebruikt als symbolen van oorsprong en identiteit. Dit was overigens niet alleen het geval ten tijde van de Eerste Wereldoorlog, maar ook al in de klassieke oudheid: de Perzische koning Xerxes zou bijvoorbeeld, vlak voordat hij naar Griekenland overstak, te Troje hebben geofferd en namens de ‘Trojanen’ (d.w.z. het oosten) wraak hebben gezworen aan de Grieken (d.w.z. het westen). Het ideologische belang van Troje is, sinds Gallipoli, onverminderd groot gebleven. Dit werd maar al te duidelijk in de jaren ’90 van de vorige eeuw, toen een ware *Gelehrtenstreit* uitbrak rondom nieuwe opgravingen op de Hissarlik, die ook buiten academische kringen veel aandacht trok. De leider van die opgravingen, de Tübinger professor Manfred Korfmann, werd door Frank Kolb, eveneens een professor aan de Universität Tübingen, ervan beticht gegevens te verdraaien en verkeerd te interpreteren. Deze nieuwe strijd om Troje resulteerde in een serie artikelen en boeken waarin de twee heren, en aanhangers van beide kanten, elkanders ongelijk probeerden aan te tonen. Met name twee artikelen in het vakblad *Anatolian Studies*, die in 2002 en 2003 verschenen, dienen hier te worden vermeld – al was het maar vanwege hun prachtig op elkaar aansluitende titels: “Troy in Recent Perspective” (Korfmanns aanhangers), en “Troy in Clearer Perspective” (Kolb en de zijnen). In deze bijdrage ga ik in op een aantal problemen die tijdens dit debat naar voren kwamen. Hoe moeten we omgaan met de archeologie van Troje, en hoe verhouden archeologische gegevens zich tot wat we weten uit contemporaine teksten uit Anatolië en Griekenland. Daarbij wil ik vooral aandacht besteden aan twee punten: (a) kunnen we er inderdaad van uitgaan dat de plek die nu in de regel als ‘Troje’ wordt aangeduid in de oudheid en in de late bronstijd, als zodanig bekend stond? (b) is het verhaal van een Griekse expeditie naar deze stad, zoals dat in de *Ilias* naar voren komt, realistisch, of pure fantasie?

Om een goed beeld van de problematiek te schetsen, zal ik zo nu en dan flink ‘uitzoomen’ en ingaan op zaken die misschien aanvankelijk weinig met Troje te doen lijken te hebben, maar die naar mijn mening van groot belang zijn voor een beter begrip van de Trojaanse oudheid. Ik begin gelijk met dat uitzoomen, door eens goed te kijken naar wat we eigenlijk van Troje weten, en waarom de stad eigenlijk zo beroemd is geworden. Dat betekent in de eerste plaats een preciezere beschouwing van de *Ilias*, van wat daarin wordt gezegd, hoe die tekst te duiden is, en uit welke tijd de *Ilias* stamt.

Oorsprong van de *Ilias*

De *Ilias* van Homeros is zonder meer een van de meest toonaangevende literaire werken in de westerse geschiedenis. Homeros beschrijft slechts een korte episode, een aantal dagen in het tiende (en laatste) jaar van het beleg van Troje, maar zijn verhaal past in een veel bredere verhalencyclus over Troje en de oorlog. Daarbinnen valt ook een ander werk dat aan Homeros wordt toegeschreven: de *Odyssee* – het verhaal van de moeizame terugtocht van één van de Griekse helden, Odysseus, nadat Troje aan de Grieken is gevallen. Hoewel zowel de *Ilias* als de *Odyssee* toonaangevende werken zijn geweest, die in de eeuwen na hun compositie in (waarschijnlijk) de 8ste eeuw v.C. veelvuldig zijn gelezen, bezongen, bewerkt, verwerkt, bestudeerd en als inspiratie voor vele artiesten hebben gediend, is over hun auteur, Homeros, veel ongewis. We weten dat hij waarschijnlijk in de vroege 8ste eeuw v.C. leefde en toen de *Ilias* heeft gemaakt, maar of Homeros de *Ilias* daadwerkelijk heeft ‘verzonnen’, dan wel de getalenteerde erfgenaam was van een lange traditie aan verhalen over de Trojaanse oorlog, dat is onzeker. Ook is onbekend waar hij vandaan kwam. Verschillende steden in de oude Griekse wereld maakten er aanspraak op de geboorteplaats van de grote dichter te zijn. Alle kandidaten lagen in het oostelijke Griekse gebied, zoals de stad Smyrna (nu Izmir in West-Turkije) en het (ook nu nog Griekse) eiland Chios, en hoewel verschillende latere ‘biografieën’ van Homeros (de zogenaamde *vitae*) deze steden allemaal een prominente plek toedichten in het leven van Homeros, blijft onduidelijk waar hij nu precies vandaan kwam, en waar hij zijn grote werken componeerde. Ook het bredere verhaal rondom Troje en het ontstaan van het verhaal over ‘Dé Oorlog’ is slechts weinig bekend. Zo wordt het beroemde Trojaanse Paard – de list van Odysseus waarmee de stad uiteindelijk werd genomen – niet in de *Ilias* genoemd, en wordt er slechts kort naar verwezen in de *Odyssee* (in boek VIII). Het paard en vele andere episoden uit het tienjarig beleg van de stad zijn ons bekend via allerlei latere overleveringen, zoals het beroemde werk de *Aeneïs* van de Romeinse dichter Vergilius, of de *Posthomerica* van de 4de-eeuwse dichter Quintus van Smyrna. Het is waarschijnlijk dat veel van deze latere auteurs hun werk baseerden op eerdere (verloren gegane) teksten, zoals de *Iliou persis* (‘De Val van Ilion’, waarbij ‘Ilion’ een andere naam is voor Troje) van Arktinos van Milete, maar er zijn ook aanwijzingen dat – met name in de middeleeuwen – zowel in het westen als in het Byzantijnse rijk nieuwe verhaallijnen en elementen werden toegevoegd.

De *Ilias* had al gedurende de klassieke tijd een speciale status, die misschien het beste te vergelijken valt met de status van de Bijbel in later

tijden. Vanwege deze bijzondere plaats in de Griekse – en later Romeinse – cultuur, werd de *Ilias* ook al relatief vroeg aan kritische analyse onderworpen. Zo werd al in de Oudheid onderzocht wanneer de oorlog om Troje zou hebben plaatsgevonden (in de regel kwam men uit op een datum in de vroege 12de eeuw v.C.). En hoewel voor veel Grieken de Oorlog een historische gebeurtenis was, waren met name een aantal vooraanstaande Romeinen minder overtuigd van de historiciteit van Homeros' verhalen. Zo merkte de hekel-dichter Loukianos van Samosata (ca. 125 – ca. 180) op: “Hoe kan Homeros van deze zaken hebben geweten? (Toen dit allemaal gebeurde) was hij een kameel in Bactrië!”

Recenter onderzoek heeft aangetoond dat de *Ilias* een product was van een lange orale (dat wil zeggen mondelinge) traditie: verhalen over de Oorlog om Troje moeten al vóór Homeros zijn bezongen. Pas in de 8ste eeuw v.C. werden deze verhalen waarschijnlijk verenigd in één geniaal werk, de *Ilias*, dat zich richtte op de ‘Wrok van Achilles’ en al het ongeluk dat daaruit voor de Grieken voortvloeide. Of de *Ilias* toen ook al op schrift is gezet wordt betwist: er zijn aanwijzingen dat dit pas in de 6de eeuw, op gezag van de Atheense tyran Peisistratos, gebeurde. Het is zeer waarschijnlijk dat diegene die verantwoordelijk was voor de uiteindelijke schriftelijke vastlegging van de *Ilias*, daar ook zijn eigen bedoelingen mee had. Een aantal opvallende verwijzingen naar Athene (het huis van Erechtheus, koning van Athene) en Ionische steden (waar Athene, als *metropolis* van de Ionische koloniën een nauwe band mee had), doen vermoeden dat de *Ilias* inderdaad in Athene of een aan deze stad verbonden centrum op schrift is gezet. Dat de uiteindelijke vorm van de *Ilias* een en ander te danken heeft aan de toenmalige verhoudingen in de Griekse wereld is nauwelijks een verrassing. Hetzelfde kan men aannemen voor eerdere varianten van het verhaal: zo is het al vaak opgemerkt dat het voorkomen van ijzeren objecten in de *Ilias* – zoals het ijzeren gewicht dat Achilles als prijs bij de dodenspelletjes van zijn gevallen wapenbroeder Patroklos uitlooft – eigenlijk niet past in de bronstijdcontext van het verhaal. Maar ook referenties naar vreemde volkeren, zoals de Feniciërs uit Noordwest-Syrië, verraden een IJzertijd-invloed. Het is ook wel voorgesteld dat het beroemde schild van Achilles, met de vele bewerkelijke en realistische scènes van het dagelijkse leven, een afspiegeling is van kostbare Fenicische gouden en zilveren schalen, die ook dergelijke scènes toonden, en in het Griekenland van de 8ste en 7de eeuw v.C. zeker bekend moeten zijn geweest.

De vraag is wanneer de eerste verhalen over Troje en een Griekse oorlog om Troje de ronde deden. Taalkundig onderzoek, onder andere door de grote Amsterdamse geleerde Cornelis Ruijgh, heeft aangetoond dat veel van het

taalgebruik van Homeros niet thuishoort in de 8ste eeuw, maar waarschijnlijk thuishoort in een veel oudere tijd: die van de Myceense paleizen. Ook ten tijde van de Myceense paleizen (ruwweg 1400 tot 1180 v.C.) sprak men al Grieks, maar dan in een zeer vroege (Myceense) vorm, die wezenlijk verschilde van veel latere Griekse dialecten (zoals het Ionisch en Dorisch). Zo gebruikten de Myceners de digamma (ook wel bekend als de ‘wau’ en geschreven als een soort ‘F’) nog, terwijl deze klank gedurende de IJzertijd uit de Griekse taal verdween. Bepaalde ‘haperingen’ in de *Ilias* zijn vanuit het wegvallen van de digamma te verklaren: plaatst men de digamma op de plek van de ‘hapering’, dan loopt de zin weer helemaal lekker. Een beroemd voorbeeld van het wegvallen van de digamma is het Homerische woord voor vorst, *anax*, terwijl dit in het Myceens *wanax* was.

Maar ook de archeologie suggereert dat in elk geval belangrijke elementen in de *Ilias* uit de Myceense tijd stammen. Zo komt de geografie van Griekenland (met verschillende steden die in de IJzertijd waren verlaten), zoals die door Homeros in Boek II van de *Ilias* – de beroemde Scheepscatalogus – betrekkelijk goed overeen met de situatie in de Myceense tijd (hoewel er hier en daar ook wel wat problemen zijn) en duiden een aantal objecten die in de *Ilias* uitvoerig worden beschreven, zoals een zogenaamde ‘evertandhelm’, sterk op een bronstijdoorsprong. Ook de mate van politieke eenheid tussen de verschillende Myceense vorstendommen die uit de *Ilias* spreekt, met Agamemnon – de koning van Mycene – als aanvoerder past niet goed in de IJzertijd of de Klassieke periode, maar is – en ik ga daar straks nog uitgebreid op in – een heel plausibele voorstelling van de situatie in de late bronstijd. Op grond van het taalgebruik en bepaalde elementen in het verhaal zelf, lijkt het dus aannemelijk dat de oorsprong van de *Ilias* in de Myceense tijd gezocht moet worden.

Dat wil natuurlijk niet zeggen dat er waargebeurde voorvallen ten grondslag liggen aan de verhalen in de *Ilias*, hoewel dit zeker ook niet uit te sluiten is. Wat echter zeker is, is dat de *Ilias* – en al haar voorlopers – altijd in de eerste plaats een kunstwerk was, dat ter vermaak (en lering) werd voorgedragen. Het is heel aannemelijk dat dit ook al in de Myceense tijd gebeurde. Juist in de grootse paleizen van Myceens Griekenland kan men zich goed indenken dat er al een hofcultuur bestond waarbij epische gedichten tijdens drinkgelagen door barden werden voorgedragen. Een afbeelding op de muur van de troonzaal van het paleis te Pylos toont zo’n Myceense bard, compleet met een kunstig gevormde lier. Dat de Myceense adel van heroïsche verhalen hield, is overigens niet zo verbazend, want ook elders in het oostelijke Middellandse Zeegebied, zoals bij de Hettieten in Anatolië of in Faraonisch

Egypte, werden feesten opgeluisterd door voordrachten van gevierde barden, die verhaalden over fantastische voorvallen uit het legendarische verleden. Het is niet uit te sluiten dat een proto-*Ilias* ook al in het Nabije Oosten bekend was. Zeker is dat het verhaal van de Trojaanse oorlog geenszins een exclusief Grieks epos was. Veel elementen in de *Ilias* en Odyssee verraden sterke invloed uit het Nabije Oosten, terwijl een Luwische tekst met een mogelijke verwijzing naar ‘het Hoge (of Steile) Wilusa’ op een vroege Anatolische traditie rondom een Trojaanse oorlog kan duiden.

De wereld rond Troje

Eén van de punten waar Homeros het waarschijnlijk bij het juiste eind heeft gehad, is de geografische ligging van de stad. Op satellietfoto’s zien we een groot deel van Anatolië – het huidige Turkije –, de eilanden in de Egeïsche Zee, en het vasteland van Griekenland. De archeologische site waarvan in de regel wordt aangenomen dat het de plek van het oude Troje was, ligt ruwweg in het midden, vlakbij de Bosporus. Het gebied rondom Troje heeft zich door de eeuwen enigszins veranderd: zo weten we dat de kust zo’n 3000 jaar geleden veel verder landinwaarts lag, tot vlakbij de site Hissarlik. Hoe weten we dat Troje ooit op de Hissarlik lag? De eerste aanwijzing voor deze identificatie is het gegeven dat de Grieken en Romeinen de stad zo noemden: in de klassieke tijd werd de stad Ilion genoemd – een van de twee namen die Homeros voor de stad gebruikte (de ander was dus Troia/Troje). Het probleem is echter dat dit nog niet meteen betekent dat de heuvel ook in eerdere tijden al zo heette: Het verhaal van de oorlog om Troje reikt terug naar een veel oudere tijd, naar de periode die de late bronstijd wordt genoemd en die ruwweg tussen de jaren 1600 en 1100 v.C. valt. Gelukkig zijn er ook uit deze periode bronnen beschikbaar die het zeer aannemelijk maken dat de Hissarlik ook toen al bekend stond als Troje/Ilion.

Spijkerschriftteksten die zijn gevonden te Boghazköy, in centraal Anatolië, noemen verschillende staten aan de Anatolische westkust. Zo kennen we bijvoorbeeld landen als Mira, Assuwa (overigens de waarschijnlijke voorloper van ons woord Azië), Arzawa, Lukka, Millawanda en Wilusa. Omdat de grenzen van een aantal van deze landen bekend zijn door rotsinscripties die als grensmarkering dienden, kunnen we de kaart van West-Anatolië met redelijke zekerheid invullen. Daaruit blijkt dat de noordwesthoek van Anatolië ten tijde van de late bronstijd bekend stond als het land Wilusa, en – in een enkele, oudere tekst – Taruisa. Taalkundig zijn deze beide namen heel makkelijk te relateren aan de door Homeros overgele-

verde namen Ilion (in Homeros is er zelfs nog de suggestie van een *w* voor de naam: Wilion) en Troje. (We hebben het hier over hetzelfde principe als het wegvallen van de ‘*w*’ in *wanax-anax*). Al met al zijn dit behoorlijk doorslaggevende bewijzen voor de identificatie van de Hissarlik – de enige archeologische site van belang in het noordwesten van Anatolië – met Wilusa, en daarmee met Ilion/Troje.

Hoe zag Troje er in de late bronstijd uit, en hoe verhiel de stad zich tot haar burens? Opgravingen te Troje gaan terug tot in de late 19de eeuw. De eerste die er een spade in de grond stak was de Amerikaan Frank Calvert, die er een huis in de buurt had. Helaas had Calvert niet de financiële middelen om op grote schaal aan de slag te gaan, maar de paar kleine putjes die hij opende waren voor hem al voldoende om hem ervan te overtuigen dat dit de plek was van het oude Troje. Calvert was daarmee een van de eersten die Troje op de Hissarlik – Turks voor ‘heuvel van het oude fort’ – situeerde; veel van zijn tijdgenoten dachten dat Troje volstrekt fictief was, of dat het op een heuvel meer in het binnenland moest hebben gelegen. Een toevallige ontmoeting tussen Calvert en de Duitse zakenman Schliemann, die aanvankelijk ook dacht dat Troje meer in het binnenland lag, leidde tot de eerste grote opgravingen op de Hissarlik. Schliemanns kapitaal, dat hij overigens in de goudkoorts in Amerika en tijdens de Krimoorlog in Rusland (hij verhandelde de grondstoffen voor munitie) had verdiend, stelde hem in staat om de opgravingen meteen goed, of in elk geval groots, aan te pakken. Zo groots zelfs dat de putten van Schliemann de Hissarlik voor eeuwig veranderden in een soort kraterlandschap. De rest is, zoals men dat zegt, geschiedenis. Schliemann’s vondsten waren zo overweldigend, waarbij vooral de schat van Priamos in het oog springt, dat veel van zijn tijdgenoten er meteen van overtuigd waren dat de Hissarlik Troje was. De opgravingen van Schliemann legden een aantal bewoningslagen bloot, die – zo weten we nu – teruggaan tot in elk geval het vroege derde millennium v.C. En hoewel Schliemann van al die – in totaal negen – lagen de verkeerde aanwees als ‘het Troje van de Oorlog’ (hij zat er uiteindelijk zo ongeveer 1000 jaar naast) waren zijn opgravingen het startpunt voor een grote archeologische belangstelling in de site.

Sinds Schliemann hebben een aantal beroemde archeologen, zoals de Duitser Dörpfeld, de Amerikaan Carl Blegen, en recentelijk de Duitse professor Manfred Korfmann grootschalige opgravingen uitgevoerd op de Hissarlik. Daaruit bleek in de eerste plaats dat de bewoningslaag nr. 6, bekend als ‘Troje VI’ en een vroege fase uit de daaropvolgende laag nr. 7, te dateren zijn tot de late bronstijd, d.w.z. tot de periode 1600 tot ongeveer 1150 v.C. Door latere, klassieke en hellenistische overbouw, en ook door de nogal rigou-

reuze opgravingsmethoden van Schliemann is een groot deel van het centrum van Troje VI en VII verwoest. Juist in dit centrum zou men een paleis verwachten: als dat er inderdaad was, dan zullen we dat dus helaas nooit meer vinden. Dit is jammer, niet alleen omdat de opgraving van het paleis een beter beeld van de stad in haar hoogtij zou kunnen geven, maar ook omdat juist het paleis de plek is waar men archieven – teksten gegrift op kleitabletten – zou kunnen verwachten. Zoals ik eerder al schreef zijn er een aantal teksten uit de Hettitische hoofdstad over Troje, waardoor we toch nog een en ander kunnen zeggen over de stad en haar positie in de bredere wereld, maar teksten uit Troje zelf zijn ons tot op heden helaas niet bekend.

Wat we wel weten, uit zowel een aantal Hettitische teksten als vanuit de archeologie, is dat Troje in de late bronstijd goed bekend moet zijn geweest bij de Myceense Grieken. Myceens aardewerk, en lokaal gemaakte kopieën van Myceense vazen, suggereren in elk geval geregeld handelscontact tussen de Trojanen en de Myceense wereld. Dit is, *an sich*, ook niet zo verwonderlijk: vanaf ongeveer 1400 v.C. ziet men op de gehele Anatolische westkust Myceense objecten opduiken; op een aantal plaatsen in dusdanig grote hoeveelheden dat het vrijwel zeker is dat Myceners er ook zijn gaan wonen. De plek van de latere Griekse kolonie Milete lijkt daarbij met name het brandpunt van Myceense bewoning in Anatolië te zijn geweest. De hoeveelheid Myceens materiaal in Troje is veel geringer – een schatting is dat van al het aardewerk zo'n 2 procent Myceens is, terwijl er ook geen architectonische of anderszins aanwijzingen zijn voor uitgebreide Myceense aanwezigheid – maar dat er contacten met de Myceners zijn geweest lijkt desalniettemin uiterst aannemelijk.

De Myceense wereld

Hoe waarschijnlijk is het Homerische verhaal van een grote oorlog in dit licht? Om die vraag te beantwoorden, moeten we eerst wat dieper in de Myceense archeologie duiken. De Myceense Grieken (of Myceners) zijn ons vooral bekend vanwege de stad Mycene: een belangrijke (waarschijnlijk zelfs de belangrijkste) stad van Griekenland tijdens de late bronstijd, niet ver van de huidige stad Argos op de Peloponnesos. Mycene is vooral bekend geworden vanwege de resten van het paleis en het nabijgelegen koningsgraf dat we tegenwoordig kennen als het 'Schathuis van Atreus'. Maar ook elders in Griekenland zijn resten van dergelijke paleizen en graven gevonden, zij het van iets bescheidener omvang. Inmiddels zijn ook Myceense paleizen bekend te Pylos (in het zuidwesten van de Peloponnesos), Tiryns en Midea (beide, net

als Mycene, op het Peloponnesische schiereiland Argolis), Athene, Thebe en Orchomenos (in Boeotië, Midden-Griekenland), Knossos (en waarschijnlijk Chania) op Kreta, en zeer waarschijnlijk in Volos en/of Dimini (in Thessalië). Hoewel de resten nog maar zeer sporadisch zijn, doen recente vondsten vermoeden dat er op de zuidelijke Peloponnesos even ten zuiden van het huidige Sparta ook nog een paleis lag. Ook ten noorden van Sparta, bij het dorpje Pellana, moet een zeer belangrijk centrum hebben gelegen. Hoe verhielden deze paleizen zich tot elkaar? Waren zij politiek onafhankelijk van elkaar, zoals veel archeologen denken, of vormden deze paleizen zo nu en dan ook grotere verbanden – bondgenootschappen – om bijvoorbeeld een groot bouwproject of militaire expeditie uit te voeren? Of waren een aantal (of misschien wel alle) paleizen residenties voor lokale vorsten, die onderworpen waren aan één koning? Zowel het idee van een soort statenbond als een Myceense Grote Koning komen aardig overeen met het beeld dat Homeros van de Griekse wereld schetst, met een duidelijke leider, maar ook duidelijk ‘herkenbare’ lokale vorsten. Recent onderzoek, onder andere uitgevoerd door de schrijver dezes, lijkt er steeds meer op te wijzen dat er wel degelijk meer aan de hand was in Griekenland dan slechts een verzameling van kleine paleisstaatjes, en dat het homerische beeld van een verenigd Griekenland heel aardig overeenkomt met de archeologische en tekstuele gegevens die voorhanden zijn over de Myceense wereld.

Het sterkste argument voor een verenigde Myceense wereld is de ongeïlooflijke uniformiteit in de materiële cultuur. Het wordt door niemand bestreden dat de materiële cultuur van Myceens Griekenland uitzonderlijk uniform is. Die uniformiteit hoeft *an sich* natuurlijk niet te betekenen dat Griekenland ook politiek één was, want – zo wordt vaak gezegd – de cultuur van het Klassieke Griekenland was dat ook. Daar kan men tegen inbrengen dat de uniformiteit in de Myceense tijd beduidend sterker was, en zich bovendien duidelijk richtte op nieuwe impulsen uit één bepaald gebied, namelijk de Argolis. Het gaat daarbij niet slechts om aardewerkstijlen (hoewel dit wel een heel mooi voorbeeld is), maar ook om bijvoorbeeld paleisarchitectuur. Hoewel ons beeld van Myceense paleizen nog zeer incompleet is, zijn er een aantal duidelijke overeenkomsten te bespeuren tussen de meeste paleizen, zoals die van Mycene, Tiryns, en Pylos. Alleen het paleis van Thebe lijkt een ‘onafhankelijke’, meer Minoïsch aandoende koers te varen. Kenmerken van zo’n typisch Myceens paleis zijn de twee troonzalen – de zogenaamde ‘megara’ – met een duidelijke focus op de grootste van die twee, de wijze waarop men die troonzaal betreedt (via een propylon en een – deels met zuilengalerijen omgeven – binnenplaats), en de iconografie (met name de

muurschilderingen vertonen grote overeenkomsten). Behalve die architectonische overeenkomsten zijn de paleizen ook duidelijk aan elkaar verwant in een ander, belangrijk opzicht: de administratie. Het is heel opvallend dat de Lineair B-archieven in alle paleizen eigenlijk identiek aan elkaar zijn, niet alleen in taal en schrift, maar ook in de formaten en vormen van de tabletten. Nicholas Postgate, die onlangs afscheid nam als professor archeologie van het Nabije Oosten te Cambridge, heeft al eens opgemerkt dat in de Oriënt dergelijke overeenkomsten als een sterke indicatie worden gezien voor politieke eenheid. Daarbij komt ook nog eens dat verschillende namen van personen opduiken in verschillende archieven – en in een aantal gevallen ook nog eens in vergelijkbare posities. Dit kan natuurlijk toeval zijn, maar het kan ook – zoals Postgate opmerkte – wijzen op het gebruik van bepaalde specifieke namen door leden van één dynastie.

Er zijn nog een aantal aanvullende argumenten die de indruk wekken dat de paleizen aan elkaar verbonden waren: zo is het moeilijk voor te stellen dat de enorme infrastructuurwerken die in de 13de eeuw in Beotië werden verricht – zoals het inpolderen van het Kopaïsmeer en de drainage van de Nemeavallei – het werk waren van één paleisstaatje: de benodigde mankracht en voorraden die voor zulke projecten vereist zijn, kan men nauwelijks aan één paleis toedichten. Al met al zijn er dus best wel veel argumenten om ons beeld van de Myceense wereld bij te stellen, en om een veel grotere samenhang tussen de Myceense paleizen te veronderstellen dan dat tot nu toe is gedaan. Dat twee Hettitische teksten reppen over een Grote Koning van Ahhiyawa – een Myceense vorst die heerste over een aantal kleinere, lokale vorsten – geeft eens te meer aan dat in elk geval de Hettieten meenden dat een aantal Myceense paleizen onder het opperbevel van één koning hebben gestaan: een soort Agamemnon dus. Gezien de omvang en de monumentaliteit van Mycene is het voorstelbaar dat die ‘Agamemnon’ zijn basis in die stad had. Als we op grond van deze overwegingen uitgaan van op zijn minst een grote mate van samenwerking tussen de paleizen onder leiding van de koning van Mycene, is het zeer wel mogelijk dat op diens gezag Myceners oostwaarts voeren om aan de westkust van Anatolië nieuwe steden te stichten of al bestaande steden over te nemen.

Zoals ik al schreef ondersteunen archeologische vondsten in met name de regio rondom Milete deze indruk. Hettitische teksten zijn nog veel explicieter en reppen van verschillende invallen van mensen uit Ahhiyawa – de Hettitische aanduiding voor Myceens Griekenland – tussen ongeveer 1400 v.C. en 1220 v.C. Hoewel het aanvankelijk misschien om vrij kleine groepjes ging, zijn er aanwijzingen dat al snel meer Myceners op Anatolische bodem neer-

streken. De Duitse archeoloog Wolf-Dietrich Niemeier, die jarenlang de opgravingen te Milete leidde, heeft zelfs geopperd dat het om een echte kolonisatie ging, vermoedelijk uit de regio van Mycene, vanwege de gevonden hoeveelheid aardewerk uit de omgeving van deze stad die in Milete is gevonden. Hoe dan ook, Milete lijkt al snel de ‘spil’ van Myceense operaties in Anatolië te zijn geworden. Hettitische teksten reppen over Myceense raids in Hettitisch gebied, en over Myceense steun aan lokale opstanden tegen het Hettitische gezag, waaronder – interessant – het afzetten van de pro-Hettitische vorst Walmu te Wilusa (Troje) door de pro-Myceense rebel Piyamaradu. Het is duidelijk dat de westkust van Anatolië een conflictzone was waar de twee grootmachten van die tijd – de Hettieten en de Myceners – elkaar de loef probeerden af te steken. Ook hier past het archeologische plaatje heel goed bij het tekstuele bewijs. Vanaf de 14de eeuw v.C. is er langs de hele westkust van Anatolië sprake van een duidelijke uitwisseling en vermenging van culturen; van Anatolische en Myceense tradities. Archeologen hebben het dan ook wel over de East Aegean-West Anatolian Interface. Die uitwisseling en vermenging van culturen zal zeker niet altijd met het zwaard in de hand hebben plaatsgevonden, hoewel we ook weer niet een al te vreedzaam beeld van de late bronstijd moeten hebben, en het vaststaat dat er geregeld conflicten waren tussen Myceners en Hettitische vazallen aan de westkust. Hoe de Trojaanse oorlog in dit beeld past is nu nog moeilijk te zeggen. Duidelijk is dat Troje tijdens de 13de en vroege 12de eeuw twee keer is verwoest. Het is ook duidelijk dat de Trojanen in die tijd contacten hadden met de Myceense wereld, en – zo weten we uit een Lineair B-tablet – dat Trojaanse slavinnen in Griekenland (in het paleis van Pylos) te werk werden gesteld. Maar of Troje VI of VIIa daadwerkelijk door een Myceense expeditie is verwoest, dat blijft de vraag.

Al met al zijn er dus goede aanwijzingen voor een verenigd Myceens Griekenland, met aan het hoofd een koning uit Mycene. We hebben ook gezien dat Myceners vanaf ongeveer 1400 v.C. aan de Anatolische westkust neerstreken, en dat Milete al vrij snel daarna als een Myceens commandocentrum dienst deed. Daarnaast weten we dat de Myceners zich bemoeiden met lokale aangelegenheden in Troje; het afzetten van de Trojaanse koning Walmu is daar een goed voorbeeld van. Niet bekend is of de Myceners ook daadwerkelijk met eigen troepen naar Troje zijn gevaren, hoewel zo’n scenario in het licht van onze eerdere bevindingen zeker niet onmogelijk lijkt. In het algemeen denk ik dat we kunnen stellen dat Homeros’ Agamemnon, hoewel we zijn naam niet zijn tegengekomen in Hettitische of Lineair B-teksten, alle kenmerken heeft die men van een Myceense Grote Koning zou

verwachten, en dat Homeros' wereld op heel veel punten duidelijke gelijknissen vertoont met de realiteit van de Myceense wereld.

Oorlog en/of vrede?

Er zijn in het algemeen dus geen archeologische aanwijzingen voor vijandelijke betrekkingen tussen de Myceense wereld en de Trojanen, maar dat wil niet zeggen dat er nooit sprake van conflict was. De archeologie is vooral een middel om grote lijnen en ontwikkelingen te traceren: specifieke gebeurtenissen, zoals een oorlog om Troje, hoeven dus niet per se zichtbaar te zijn in het archeologische bestand. Dat de situatie in Troje niet altijd even gezellig was, blijkt uit een aantal Hettitische teksten. Eén van die teksten (die onder geleerden bekend staat als de Manapa-Tarhundubrief en dateert uit de vroege 13de eeuw v.C.) rept over interne strubbelingen en het afzetten van koning Walmu van Wilusa. Het is onduidelijk wat precies leidde tot het afzetten van Walmu, die nota bene ondersteund werd door de Hettitische Grote Koning en dus politiek gezien *bon ton* was. Piyamaradu (zoals ik al stelde waarschijnlijk een lokale edelman) lijkt een grote rol in de verdrijving van Walmu te hebben gespeeld, om vervolgens zelf de troon van Wilusa op te eisen. Hoewel dat in de Manapa-Tarhundubrief niet zo naar voren komt, weten we uit latere teksten dat Piyamaradu in zijn activiteiten werd ondersteund door de koning van Ahhiyawa – een koning uit Myceens Griekenland. Hoewel het zeer wel voorstelbaar is dat het afzetten van Walmu het gevolg is geweest van interne Trojaanse onlusten, lijkt er dus ook sprake te zijn geweest van een machtsspel tussen de twee naburige grootmachten Ahhiyawa en Hatti.

Dat de Myceners soms ook directe invloed hadden op het reilen en zeilen in de regio blijkt uit een latere Hettitische tekst, die deel uitmaakte van een uitgebreidere (maar helaas slechts zeer ten dele overgeleverde) correspondentie tussen de Hettitische koning Hattusili III en zijn collega in Griekenland; een niet bij naam bekende vorst van Ahhiyawa. Deze tekst, die bekend staat als de Tawagalawa brief en te dateren valt rond 1250 v.C., refereert niet alleen naar een eerder conflict tussen de Hettieten en Ahhiyawa over Troje maar rept ook over Myceense activiteit aan de Anatolische westkust, waaronder de voortdurende ondersteuning van de rebel Piyamaradu en het 'ontvoeren' van Anatolische bevolking naar het Griekse vasteland. De bekende Hettitoloog Trevor Bryce heeft wel voorgesteld dat deze Anatoliërs naar Griekenland werden gevoerd om daar te werken aan de enorme monumenten die rond deze tijd werden gebouwd. Zo vertoont de beroemde Leeuwenpoort te Mycene enige gelijkenis met Anatolische sculpturen, en zijn er ook vergelij-

kingen te maken tussen de zogenaamde ‘galerijen’ te Tiryns en ondergrondse gangen in de Hettitische hoofdstad Hattusa. Recent onderzoek naar de zaagsporen op de Leeuwenpoort door de Amerikaanse archeoloog Nicholas Blackwell heeft zelfs aangetoond dat de werktuigen die bij de constructie werden gebruikt vrijwel zeker naar Anatolisch model waren gemaakt, of misschien zelfs van Anatolische origine waren – hetgeen natuurlijk mooi de these van Bryce ondersteunt. Hoewel er dus wel aanwijzingen zijn voor Myceense inmenging in Trojaanse zaken (en in zekere zin doet de Griekse naam van de Trojaanse koning Alaksandu daar ook al aan denken), lijkt van een tienjarig beleg, zoals dat door Homeros wordt beschreven, geen sprake te zijn geweest.

Daarbij komen chronologische problemen. Het conflict om Troje, waar in de Tawagalawabrief over wordt gerept, speelde zich duidelijk af in het verleden – dat wil zeggen, vóór 1250 v.C. Dit ‘past’ niet goed met de datum voor de oorlog die door Homeros wordt bezongen. De oorlog van Homeros speelde zich – volgens de latere, klassiek Griekse traditie althans – rond 1183 af (waarbij als het ware werd teruggerekend vanaf andere legendarische gebeurtenissen, zoals de ‘terugkeer der Herakleiden’). Hoewel de chronologie van Myceens Griekenland allesbehalve zeker is (nieuw onderzoek levert vrijwel jaarlijks kleine verschuivingen op) en de ‘chronologie’ van de Griekse legenden en tradities al helemaal een moeizaam verhaal is, zijn er goede gronden om voorzichtig te zijn met het identificeren van het conflict uit de Tawagalawabrief als de ‘Trojaanse oorlog’ van de *Ilias*. Een groot gemis bij het vaststellen van de ‘historiciteit’ van de Trojaanse oorlog is het gebrek aan schriftelijke bronnen uit Troje zelf. Hoewel er, zoals we hebben gezien, sporadisch naar de stad wordt verwezen in de Hettitische teksten, en er een mogelijke verwijzing naar gevangengenomen vrouwen uit Troje is op een Lineair B-tablet (Ep 705.6) uit het Myceense paleis van Pylos, zijn er tot op heden geen teksten gevonden in Troje – noch in Myceens Grieks, noch in Hettitisch, noch in enige andere Anatolische taal – die meer duidelijkheid kunnen verschaffen over de relatie tussen de stad en de Grieken. Het enige ‘bewijs’ dat schrift niet onbekend was in de stad is de vondst van een zegel met een Luwische inscriptie die de naam en titel van een schrijver en diens vrouw noemt, maar dit zegel is in een ‘late’ laag van Troje gevonden (VIIb), en het is onduidelijk of het zegel ook al in de hoogtijdagen in de stad gebruikt werd. Het is zeer wel mogelijk dat de Trojanen hun administratie op hout of andere vergankelijke materialen bijhielden (dit was zeer waarschijnlijk ook het geval in de rest van Anatolië en mogelijk ook in Myceens Griekenland), die de tand des tijds niet hebben doorstaan.

Conclusies: chronologische problemen, destructies en open vragen

Een ander probleem is dat van ‘Dé Oorlog’ geen spoor te bekennen is in Troje zelf. Een verwoestingslaag die rond 1300-1250 v.C. te dateren valt en het einde van ‘Troje VI’ betekende, werd lange tijd geïdentificeerd als de *smoking gun*. Een aantal pijlpunten, die door de Duitse archeoloog Wilhelm Dörpfeld in de Trojaanse citadel werden gevonden en als ‘Myceens’ werden geïdentificeerd (en daarom al snel in verband werden gebracht met de oorlog uit het epos), zouden hierop kunnen duiden, maar het probleem met deze verwoesting van de stad was dat er verder eigenlijk niets is gevonden dat met de Myceners in verband kan worden gebracht. Uiteindelijk zijn de meeste geleerden er nu van overtuigd dat Troje VI, dat een rijke en welvarende paleisstad moet zijn geweest, aan haar einde kwam door een grote aardbeving, zoals die eens in de zoveel jaar wel vaker voorkomen in de Egeïsche regio. Deze aardbeving moet van een formidabele kracht zijn geweest, want een heel stuk van de vestingmuur van de Trojaanse citadel werd door de schok van haar plaats gerukt. Hoewel de Homerische ‘Achaeërs’ dus niet verantwoordelijk kunnen worden gehouden voor de verwoesting van de stad, kan men hier wel verwijzen naar een bekend element in het verhaal van Troje, namelijk het beroemde Trojaanse Paard. Het paard was in het Oude Griekenland een prestigieus dier, dat geassocieerd werd met de god Poseidon. Hoewel de meeste lezers Poseidon vooral in verband zullen brengen met de zee, was hij tevens bekend als de ‘Aardschokker’, god van de aardbevingen: het kan dus zijn dat het ‘Trojaanse Paard’ een literaire verwijzing is naar een natuur-ramp (hoewel het ook is voorgesteld dat het Paard refereert naar belegerings-werktuigen, zoals stormrammen). Of het paard nu een aardbeving is geweest dan wel een stormram, het blijft een feit dat er geen aanwijzingen zijn dat de Myceense Grieken verantwoordelijk waren voor de uiteindelijke verwoesting van Troje VI, en bovendien zijn er problemen met de chronologie. Als men ervan uitgaat dat er ooit een ‘historische’ oorlog om Troje heeft plaatsgevonden, en dat die oorlog de inspiratie is geweest voor de *Ilias*, dan lijkt Troje VI een goede kandidaat te zijn – maar niet zonder problemen die moeten worden verklaard.

Als alternatief voor Troje VI is ook wel voorgesteld dat de volgende bewoningsfase te Troje, de stad Troje VIIa, het Troje van de oorlog moet zijn geweest. Cultureel gezien was deze stad in veel opzichten gelijk aan haar voorganger, Troje VI. De bewoners van de stad waren dus vrijwel zeker dezelfde (of hun directe nazaten) als de bewoners van Troje VI, en bouwden –

na de verwoesting – hun stad weer op. Troje VIIa was in alle opzichten een welvarende stad, maar het karakter van met name de citadel veranderde: waar voorheen ruime, monumentale residenties van de lokale elite stonden, verrezen nu kleinere, dichter op elkaar gebouwde huizen. Lange tijd werd aangenomen dat dit een teken van ‘angst’ was en dat de Trojanen zich massaal verscholen achter de (herstelde) hoge muren van de citadel. Tijdens de recente opgravingen van de Universiteit Tübingen is deze visie echter steeds meer onder vuur komen te liggen: er zijn op verschillende plekken sporen gevonden van menselijke activiteit in de vlakke rondom de citadel, en het heeft er alle schijn van dat de citadel omringd was door een uitgebreide ‘onderstad’.

Over het karakter van deze onderstad is veel te doen geweest. De opgravingsleider uit Tübingen, Manfred Korfmann, meende op grond van de archeologische gegevens een dichtbevolkt gebied (met ongeveer 7000 bewoners op 200.000 m²) te kunnen reconstrueren, dat werd omgeven door een vestingmuur van ongebrande kleitichels (ook nu nog een veelgebruikt bouw materiaal in het Nabije Oosten) en mogelijk zelfs een gracht (ter bescherming tegen bijvoorbeeld aanvallen van strijdagens). Naar de maatstaven van de late bronstijd zou Troje dan een belangrijke en grote stad zijn geweest. Hoewel veel experts zich goed konden vinden in deze reconstructie, zijn er ook een aantal wetenschappers die Troje VIIa in een heel ander licht bezien. De bekendste tegenpool van Korfmanns these is Frank Kolb, een collega van Korfmann te Tübingen. Kolb ziet geen (of in elk geval onvoldoende) bewijs voor een uitgebreide benedenstad, en typeert Troje VIIa meer als een versterkte burcht met sporadische bewoning daaromheen. De muur zou nooit hebben bestaan en de ‘gracht’ zou deel hebben uitgemaakt van een systeem van irrigatiekanalen.

Nu is het zonder meer zo dat de opgravingen slechts een uiterst beperkt deel van de onderstad hebben blootgelegd, en enige voorzichtigheid is zeker geboden. Aan de andere kant zijn er, naar mijn idee, zeker goede argumenten om in elk geval een soort van verdedigingslinie (een muur of palissade) te reconstrueren, al was het maar omdat de architectuur van het zogenaamde noordoostelijke bastion van de citadel een soort ‘uitstulping’ heeft die zich het beste laat verklaren als verbindingsstuk met de muur van de onderstad. Het blijft een punt dat het karakter van de bewoning in de onderstad moeilijk te duiden is op grond van de huidige gegevens: in elk geval waren een aantal van de gebouwen die in dit gebied zijn opgegraven van een behoorlijk substantiële, welhaast monumentale schaal. Een en ander doet dus vermoeden dat de onderstad van Troje VIIa inderdaad een welvarende wijk was – hoewel

misschien minder dicht bevolkt dan is voorgesteld. Deze welvarende, grote stad werd rond 1180 v.C. verwoest. Dit keer lijkt er wel duidelijk sprake van geweld: (delen van) menselijke resten zijn gevonden op verschillende punten binnen de citadel. Maar ook hier is het onduidelijk wie verantwoordelijk is geweest voor het klaarblijkelijk onaangename einde van Troje VIIa. Dit kunnen Myceners zijn geweest, maar het probleem is dat Myceens Griekenland rond dezelfde tijd, tussen 1200 en 1180 v.C., in een crisis geraakte: vrijwel alle paleizen in Griekenland werden in deze periode verwoest of verlaten.

Deze verwoestingen staan overigens niet alleen, want ook elders in het oostelijke Middellandse Zee gebied ondervond men grote problemen: bloeiende havensteden zoals Ugarit in het huidige Noord-Syrië werden verwoest en zelfs het machtige Hettitische rijk verdwijnt rond deze tijd van de aardbodem. Vaak worden deze verwoestingen in verband gebracht met de ‘zeevolkeren’; een term die we kennen uit Egyptische teksten en die lijkt te verwijzen naar een grote groep (of groepen) van verschillende ontheemde – maar zwaar bewapende – volkeren, die ook verantwoordelijk worden gehouden voor een (mislukte) aanval op Egypte. Wie deze volkeren waren blijft giswerk, hoewel de Egyptenaren één van de zeevolkeren als ‘Ekwesh’ betitelden; een naam die verwant kan zijn aan het ons bekende Ahhiyawa. Als er Myceners betrokken waren bij de val van Troje VIIa, dan was dat in elk geval niet in het kader van een ‘reguliere’, geordende oorlog zoals we die uit de late bronstijd kennen – met één koning en zijn leger tegen een andere koning met zijn leger – maar moeten we meer denken aan de invallen van de Vikingen in vroegmiddeleeuws Europa: aan *hit and run*-tactieken.

In het kort kan dus worden gesteld dat zowel Troje VI als Troje VIIa reële kandidaten zijn om model te hebben gestaan voor de oorlog uit de *Ilias*. Dat wil zeker niet zeggen dat de *Ilias* een 1-op-1-weergave van de realiteit is geweest – dat is zeker niet het geval – maar elementen (zoals het basisprincipe dat Troje door de Myceners wordt aangevallen en met veel moeite wordt veroverd en verwoest) van het epos kunnen zeker aan de realiteit zijn ontsproten. Daarbij is het misschien niet eens nodig om te kiezen tussen Troje VI en VIIa: elementen van beide steden en verwoestingen kunnen in één verhaal zijn opgenomen. In dit kader kan bovendien worden opgemerkt dat ook in de Griekse legenden al wordt gesproken over tenminste twee oorlogen om Troje (de stad wordt eerst verwoest door de legendarische held Herakles en, ruim een generatie later, nog een keer door Agamemnon en zijn troepen). De veelvoud aan verhalen over Troje in de Griekse tradities, de verwijzingen naar Troje in de contemporaine Hettitische diplomatieke en mogelijk religieuze

teksten, en de ‘hybride’ cultuur van Troje VI en VIIa, onderstrepen het belang van Troje als cultureel, economisch, strategisch en ideologisch centrum. Troje lag in het centrum van een conflictzone, en was een vitaal schakelpunt tussen Oost en West. Het is een beeld dat Rupert Brooke, ruim 3000 jaar later, zeker zal hebben herkend.

Bibliografie

- Kelder, J., G. Uslu & O. Faruk Serifoglu (eds.) 2012. *Troy. City, Homer and Turkey*. Zwolle: W-books Publishers.
- Beckman, G., T. Bryce & E.H. Cline. 2011. *The Ahhiyawa Texts*. Atlanta: Society of Biblical Literature.
- Cline, E.H. 2013. *The Trojan War: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press.